

Katarzyna Kość-Ryżko
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6103-2474>
Ośrodek Etnologii i Antropologii Współczesności
Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Monumenty w przestrzeni miejskiej jako narzędzia transformacji pamięci i tożsamości narodowej. Refleksje na przykładzie pomnika Armii Radzieckiej w Sofii

Monuments in urban space as tools for the transformation of memory and national identity. Reflections on the example of the Monument to the Soviet Army in Sofia

Abstract

Several decades have passed since the fall of communism in the countries of Central and Eastern Europe, yet in some of them monuments dedicated to the Soviet Army still stand firmly on their pedestals. In general, however, relics of the previous system arouse strong emotions and become objects of protests, debates, political discussions, as well as actions aimed at their removal or destruction. In this context, the Monument to the Soviet Army in Sofia stands out in particular as one having an exceptionally rich and interesting history that entered its next phase in December 2024, when, after many years of social pressure and legal proceedings, its dismantling began. In this article, I discuss the history of the creation of the Monument to the Soviet Army in Sofia and its fate after the fall of communism, and I also cite the activities of various (creative and artistic, ideological and destructive) groups involved in its transformations. I also take into account the generational perspective and discuss the main dimensions of the conflict over the monument. The main thesis of the article is that objects of post-socialist heritage, which are a testimony to a past that is not always heroic and glorious, and therefore rejected, negated and displaced from the place they occupy in historical space and consciousness, can become an important tool for the transformation of memory and the shaping of national identity.

Keywords: monuments of the Soviet Army, post-socialist heritage, national identity, transformation of memory, artistic interventions, heritology, dissonant heritage

Abstrakt

Od czasu obalenia komunizmu w państwach Europy Środkowo-Wschodniej minęło już kilka dekad; mimo to w niektórych z nich monumenty poświęcone Armii Radzieckiej do dzisiaj stoją niewzruszenie

na swoich postumentach. Na ogół jednak relikty poprzedniego ustroju budzą silne emocje i stają się obiektami protestów, debat, dyskusji politycznych, a także działań mających na celu ich usunięcie lub zniszczenie. Na tym tle szczególnie wyróżnia się Pomnik Armii Radzieckiej w Sofii, mający wyjątkowo bogaty i ciekawy życiorys, który w grudniu 2024 roku wszedł właśnie w kolejną fazę. Wtedy bowiem, po wielu latach nacisków społecznych i postępowań sądowych przystąpiono do jego demontażu. W artykule omawiam historię powstania Pomnika Armii Radzieckiej w Sofii oraz jego losy po upadku komunizmu, a także przytaczam działania różnych grup zaangażowanych w jego przekształcenia (twórcze i artystyczne oraz ideologiczne i dewastacyjne). Uwzględniam także perspektywę pokoleniową i omawiam główne wymiary konfliktu o wspomniany monument. Główną tezą artykułu jest, że obiekty dziedzictwa post-socjalistycznego, będące świadectwem nie zawsze heroicznej i chlubnej przeszłości, stąd też odrzucane, negowane i wypierane z zajmowanego przez nie miejsca w przestrzeni i świadomości historycznej, mogą stać się istotnym narzędziem transformacji pamięci oraz kształtowania tożsamości narodowej.

Słowa kluczowe: pomniki Armii Radzieckiej, dziedzictwo postsocjalistyczne, tożsamość narodowa, transformacja pamięci, interwencje artystyczne, heritologia, dziedzictwo dysonansowe

Odebrano / Received: 17.03.2025

Zaakceptowano / Accepted: 04.09.2025

Wprowadzenie

„Wichry historii” bywają zmienne i nie raz zmiatały z piedestałów tych, którzy zdawali się niezniszczalni. Pod ich naporem dokonują się przemiany ustrojowe, stąd nie dziwne, że potrafią zachwiać w posadach – dosłownie i w przenośni – nawet spiżowe posągi. Te ostatnie rzadko kiedy są tylko kamieniem i brązem – częściej bywają także ideą, opowieścią, próbą utrwalenia porządku świata. Z czasem, okryte niesławą monumenty, znienawidzone za czasy i wydarzenia, które uosabiają, przypominają odarte z masek twarze fałszywych bohaterów, traktowanych jako *personae non gratae*. Stanowią niechciane dziedzictwo, budzą ambiwalentne uczucia i katalizują emocje (na ogół negatywne), które powstają w reakcji na rzeczywistość (nieakceptowaną przeszłość lub trudną terażniejszość). Uparta obecność „pomników” w zmieniającym się krajobrazie miejskim i społecznym, pomimo negatywnej retoryki i okazywanej niechęci względem nich, może być odbierana jak ironia losu lub drwiący chichot ze strony tych, którzy powołali je do życia. Metaforycznie rzecz ujmując, trwają one niczym „zdekonspirowani agenci na posterunku”, niemogący pogodzić się z tym, że ich misja dobiegła końca, a system, któremu służyli, upadł. Porzuceni i zapomniani, wystawieni na publiczny osąd, zostali zdani na łaskę i niełaskę tłumu, stając się nierzadko pośmiewiskiem lub ofiarą niewybrednych ataków. Nie wszystkim dane było odejść z godnością i pomimo niecichnących od lat głosów, że już dawno powinni udać się na zasłużoną emeryturę, to jednoznaczności w tym względzie brak. Podobnie jak lapidariów zdolnych pomieścić relikty postsocjalistycznej sztuki i propagandy, które adekwatnie do idei, która je stworzyła, przytłaczają swoją gigantycznością i gabarytami.

Pomniki w przestrzeni publicznej pełnią rolę nie tylko świadków historii, ale także nośników pamięci i określonych wartości, które kształtują postrzeganie przeszłości i „aktywnie” uczestniczą w teraźniejszości dziejącej się wokół nich. Stają się emblematami miast, używają „wizerunku” różnym akcjom i wydarzeniom, bywają tłem codziennego życia zwykłych obywateli. W ten symboliczny sposób familiaryzują się i bywają elementem identyfikacji z danym miejscem. W przypadku jednak dziedzictwa postsowieckiego, jak omawiany tutaj pomnik Armii Radzieckiej w Sofii, sytuacja nieco się komplikuje. Obecność monumentów z okresu komunizmu to nie tylko swoiste memorandum czasów i wydarzeń, które reprezentują, ale też dowód postaw i zachowań społecznych w obrębie własnego narodu, które mogą budzić zastrzeżenia i wątpliwości. Ich architektoniczno-artystyczne świadectwa, zlokalizowane nierzadko w centralnej i reprezentacyjnej części miast, a także wizualna forma i symboliczna treść, odporne na upływający czas i etap historii danego państwa, mogą drażnić, irytować, rodzić sprzeciw i konsternację. Skutkiem tego stają się przedmiotem wielu dyskusji i obiektem kontrowersji, prowadzących nierzadko do konfliktu między potrzebą ochrony dziedzictwa historycznego a koniecznością reinterpretacji historii i transformacji przestrzeni miejskiej. Jak dowodzi licznie powstająca w ostatnim czasie literatura z zakresu trudnego i kontestowanego dziedzictwa, w tym postsocjalistycznego¹, sytuacje takie nie należą do rzadkości, zwłaszcza w Europie Środkowo-Wschodniej (por. Tunbridge 2018: 49-81). W opinii zaś Dereka Aldermana, Jordana Brashera i Owena Dwyera, doświadczonych badaczy geografii kulturowej i człowieka (*cultural and human geography*), złożoność i konfrontacyjność relacji między spadkobiercami określonego patrymonium nie powinna dziwić, ponieważ, jak twierdzą:

Dziedzictwo z natury jest dysonansowe, podatne na niezgodę, dysharmonię i nieporozumienia. Wyrażanie swojego dziedzictwa niezmiennie oznacza, że jakaś inna, odmienna identyfikacja z przeszłością zostaje wydziedziczona, wykluczona lub zdegradowana (Alderman, Brasher i Dwyer 2020: 44).

Spuścizna po socjalizmie, w postaci pomników licznie rozsianych po wszystkich państwach byłego bloku wschodniego, to również pamiątka po „zimnej wojnie”, zamkniętych granicach, partyjniactwie, cenzurze, pustych półkach sklepowych, strachu i zniewoleniu. Monumentalne socrealistyczne konstrukcje rzeźbiarskie w państwach Europy Środkowo-Wschodniej to przede wszystkim jednak symbol dominacji ZSRR i narzuconej ideologii komunistycznej². Nawet w czasach, gdy w oficjalnej nomenklaturze

¹ Więcej szczegółowych przykładów i ich omówienia w pracach Ewy Ochman (2010) i Aleksandry Kuczyńskiej-Zonik (2018).

² Interesującym przykładem procesu wywłaszczania „żołnierzy radzieckich” z przestrzeni publicznej i symbolicznej jest opisany przez Siobhan Kattago (2015) kazus monumentów wojennych w Estonii.

słownej obiekty te funkcjonowały jako „pomniki wdzięczności Armii Czerwonej”³, w społecznym i potocznym nazewnictwie określano je nierzadko ironicznie lub pejoratywnie, zwłaszcza po 1989 roku i po transformacji ustrojowej. Wśród popularnych przemianowań, które w kilku przypadkach na trwałe weszły do codziennego języka, można wymienić sofijski Pomnik Okupacyjnej Armii Czerwonej (w skrócie MOAC), który zastąpił oficjalną nazwę pomnik Armii Radzieckiej. Inne zbiorowe określenia na postsocjalistyczne monumenty to: Pomniki hańby (sformułowanie używane przez środowiska antykomunistyczne negujące symbolikę radzieckiej supremacji); Pomniki „z wdzięczności” lub „niewdzięczności” (sarkastyczne odniesienie do języka propagandy narzucającego postawę uniżoności za rzekome dobrodziejstwo ustroju wprowadzonego siłą). Lokalnie występują również inne nieoficjalne przezwiska i epitety, którymi określa się monumenty poświęcone Armii Radzieckiej, np. „Czerwony Kolos” (popularne w Bułgarii i na Węgrzech), „Iwan” (Jelenia Góra, Polska) (por. Firszt 2018), „Alosza” (Drzewiecka 2011: 261), „Ruski pomnik” (sformułowanie akcentujące związek monumentu z ZSRR, bez rozróżnienia narodowości radzieckich żołnierzy), „Pomnik Braterskiej Pomocy” lub alternatywnie „Pomnik Braterskiej Przemocy” (ironiczne określenie wskazujące na przymus sojuszu i obecności Armii Czerwonej oraz stosowanej przez jej zwierzchników taktyki „przyjaźni bez wyboru”). W literaturze przedmiotu spotkać można także symboliczne uogólnienia, którymi obejmowane są monumenty postsocjalistyczne, najczęstsze z nich to: „pomniki kolonializmu” (nazwa stosowana przez historyków i badaczy postkolonialnych, w których interpretacji stanowią one symbol dominacji ZSRR nad krajami satelickimi) (por. Saifullayeu 2025: 239-240), „pomniki propagandy” (nazwa podkreślająca ich funkcję jako narzędzia indoktrynacji ideologicznej). Wymienione strategie językowej „demilitaryzacji i pacyfikacji” obiektów pokomunistycznego dziedzictwa, obecnych w przestrzeni publicznej i symbolicznej danego narodu przez lata zmuszonego do ich tolerowania, a nawet okolicznościowej afirmacji, to przykład tego, jak zmieniający się kontekst polityczny i społeczny wpływa na percepcję miejsc pamięci, ich waloryzację i stopień identyfikacji z przesłaniem, które reprezentują.

Pomimo upływających dekad od czasu obalenia komunizmu w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, a w przypadku części z nich również akcesji do Unii Europejskiej, w niektórych krajach monumenty poświęcone Armii Radzieckiej do dzisiaj stoją niewzruszenie na swoich postumentach (np. na Węgrzech i Słowacji) (por. Jędrzejczyk 2022; Kuczyńska-Zonik 2022). Na ogół jednak, relikty poprzedniego ustroju budzą silne emocje i stają się obiektami protestów, debat, dyskusji politycznych, a także działań mających na celu ich usunięcie lub zniszczenie (Höppner 2022). Równocześnie jednak

³ Najczęstsze oficjalne nazwy pomników Armii Czerwonej, poza wymienioną w tekście, to: Pomnik Wyzwolenia, Pomnik Armii Radzieckiej (stosowane w Bułgarii, Czechach, Słowacji, na Węgrzech), Pomnik Wyzwolicielei (w miastach takich jak Ryga, Budapeszt, Sofia) (por. Czarnecka 2015: 8-10).

pojawiają się głosy, często należące do młodszej generacji⁴, że obiekty te zdążyły już zintegrować się przestrzennie (urbanistycznie i architektonicznie) oraz symbolicznie z tkanką miejską, a ponadto są zabytkami i dziełami sztuki (w ich powstanie nierzadko zaangażowani byli wybitni artyści), stąd należy je objąć opieką konserwatorską i ochroną prawną. Jako część miejscowego pejzażu kulturowego, stanowią także atrakcję turystyczną. Ich interpretację utrudnia zaś fakt, że są elementem pamięci zbiorowej i historycznego dziedzictwa o niejednoznacznej naturze. Dla jednych są miejscami pamięci o ofiarach wojny, poświęceniu żołnierzy i roli ZSRR w walce z nazizmem, a dla innych – nieakceptowanymi dowodami zakłamywania historii, przemilczania represji komunistycznych oraz wrogiego i niszczyielskiego reżimu, którego kontynuacją jest, zdaniem niektórych, putinowska Rosja.

Obserwując wspomniane zjawiska oraz towarzyszące im wydarzenia, o których więcej w dalszej części artykułu, nasuwa się pytanie: czy kontrowersje związane z post-socjalistycznymi pomnikami Armii Radzieckiej są tylko objawem sporu o pamięć i interpretację historii, czy też są formą przepracowywania głęboko zakorzenionej traumy społecznej? Jednym z celów tego tekstu jest, między innymi, analiza zmiennej funkcji, jaką spełniają one w wymiarze społecznym, politycznym i kulturowym oraz ich roli pośredniczącej w transformacji pamięci (*transformation of memory*) (por. Assman 2008) i tożsamości narodowej (zob. Koselleck 2020). Obiektem, stanowiącym swoiste *exemplum* interpretacyjne, jest pomnik zlokalizowany w Sofii oraz towarzyszące mu dyskursy i ich różne płaszczyzny (ideologiczna, edukacyjna, konserwatorska, artystyczna). Śledząc losy pomnika na przestrzeni ostatnich trzydziestu kilku lat (od czasu zmiany ustrojowej), a także wsłuchując się w narracje na jego temat, stajemy się świadkami pokoleniowej zmiany w społeczeństwie bułgarskim w podejściu do przeszłości i identyfikacji z narodowym dziedzictwem historycznym. Opisane w tekście współczesne konteksty funkcjonowania monumentu upamiętniającego Armię Czerwoną są przykładem sposobów, w jakie pomniki mogą być wykorzystywane jako narzędzia polityki pamięci. Zarówno władza, jak też różne grupy społeczne próbują nierzadko kształtować historię oraz postawy społeczne za pomocą symboli w przestrzeni publicznej, których nośnikami i wyrazicielami na dużą skalę są właśnie miejsca i obiekty komemoratywne. Można wręcz powiedzieć, że za ich pośrednictwem „ucieleśniają one przeszłość” (por. Macdonald 2021: 129).

⁴ Za „młodsze pokolenie” przyjmuję tutaj osoby urodzone po 1989 roku. Przede wszystkim są to ludzie, którzy nie mieli bezpośredniego kontaktu z rzeczywistością sowiecką i mogą postrzegać pomniki post-sowieckie przede wszystkim przez pryzmat ich symboli, estetyki, opowieści krewnych, edukację szkolną.

Okoliczności powstania sofijskiego monumentu

Pomnik Armii Radzieckiej w Sofii jest jednym z najważniejszych symboli postsowieckiego dziedzictwa w Bułgarii. Powstał w latach 1952-1954⁵, z okazji upamiętnienia wyzwolenia Bułgarii przez Armię Czerwoną, i wkrótce potem stał się obiektem zarówno szacunku, jak i krytyki. Monumentalna, wysoka na około 10 metrów, kompozycja została wykonana z brązu i granitu, w typowym dla socrealizmu stylu, który miał wzbudzać podziw i szacunek dla władzy oraz głoszonej idei. Zlokalizowano ją w Ogrodzie Książęcym, w pobliżu bulwaru „Car Oswoboditiel”, na centralnym placu miasta, w sąsiedztwie Uniwersytetu Sofijskiego i Orlego Mostu. Wokół pomnika znajdują się przestrzenie zielone, które zawsze były ważnym miejscem spotkań, zarówno dla obywateli, jak i turystów. Monument przedstawia grupę osób, wśród których wyróżniają się radzieccy żołnierze w różnych postawach bojowych. Centralną figurą jest żołnierz w mundurze Armii Czerwonej, który trzyma w dłoni karabin maszynowy i w domniemaniu „ogłasza zwycięstwo nad faszyzmem” (por. Baloutzova 2011: 90-95). Wokół niego stoją postaci przedstawiające różne grupy społeczne, w tym: bułgarski robotnik, kobieta w stroju ludowym, oficer radziecki oraz matka z dzieckiem, symbolizujący solidarność między narodami socjalistycznymi. Ogólna wymowa symboliczna tej części pomnika to: wyzwolenie pracującego narodu bułgarskiego od autorytarnego reżimu i faszyzmu przy zdecydowanej pomocy Armii Radzieckiej (fot. nr 1).

To jednak tylko część całego kompleksu rzeźbiarskiego, który obejmuje również inne elementy. Relief wschodni, zatytułowany „Październik 1917”, wykonany na podstawie rysunku Borysa Angeluszewa, przedstawia marynarzy, żołnierzy, robotników oraz dziewczęta Armii Czerwonej (por. *Pametnikāt na Sāvetskata...* 2023). Płaskorzeźba południowa, pod nazwą „Zaplecze”, której towarzyszy inskrypcja *Wszystko dla frontu, wszystko dla zwycięstwa*, wyobraża naród radziecki wspierający swoją armię. Od strony zachodniej pomnika znajduje się kolejny relief, noszący tytuł: *Wielka Wojna Ojczyźniana Związku Radzieckiego*, który obrazuje bojowy zapał Armii Czerwonej podczas wojny. Całość kompozycji ma formę „37-metrowej ściętej piramidy” (OTP „Balkanturist” 1998), umieszczonej na wysokim cokole pokrytym licznymi inskrypcjami wychwalającymi wkład ZSRR w „wyzwolenie” Bułgarii.

Projekt monumentu opracował i wykonał zespół pod kierownictwem rzeźbiarza Iwana Funeva, w którego skład wchodził również: Danko Mitow, Iwan Wasilew, Luben Nejkow i Boris Kapitanow. Kolektyw rzeźbiarski tworzyli: Iwan Funev, prof. Lubomir Dalczew, Mara Georgiewa, Waska Emanuiłowa, Wasil Zidarow i Petar Dojczinow. Artystą grafikiem odpowiedzialnym za całościową kompozycję pomnika był Boris Angeluszew (por. Hristov 2023; *Deset mln. lv. za...* 2014).

⁵ Odślonięcie pomnika miało miejsce dziesięć lat po wkroczeniu Armii Czerwonej do Bułgarii we wrześniu 1944 roku.

Fot. 1. Sofia, Bułgaria, widok ogólny na pomnik Armii Radzieckiej w Ogrodzie Książęcym w Sofii (Knyazheska gradina). Fot. Katarzyna Kość-Ryżko 2023.

Rewizja przeszłości i stopniowe „wydziedziczenie” postsocjalistycznych reliktyw

Pomnik Armii Radzieckiej w Sofii, pomimo że w sferze symbolicznej zakorzeniony w historii II wojny światowej, to w wymiarze realnym przez większość społeczeństwa postrzegany był przede wszystkim jako symbol dominacji ZSRR w Bułgarii. Warto

podkreślić, że decyzja o budowie monumentu zapadła w kontekście zimnej wojny oraz powojennego dyktatu komunistycznego i obecności ZSRR w Bułgarii (por. Tsvetkov 2017: 775-1036). Wiąże się z tym główna przyczyna stopniowego „wydziedziczenia” tego pomnika po transformacji ustrojowej i rewizji pamięci społecznej, w wyniku których dziedzictwo postsocjalistyczne ulegało zarówno celowej, jak i niezamierzonej degradacji (por. Alderman, Brasher i Dwyer 2020: 39-40). Ze wspomnianymi czynnikami związana jest też główna linia sporu pomiędzy oponentami i obrońcami pomnika. W świetle współczesnej historiografii koronnym argumentem tych pierwszych jest fakt, że Bułgaria, będąca w okresie II wojny światowej częścią Osi, pomimo nacisków ze strony Niemiec, nie wypowiedziała wojny Związkowi Radzieckiemu⁶. Zamiast tego we wrześniu 1944 r. ogłosiła neutralność i nakazała wojskom niemieckim opuszczenie kraju, po czym przystąpiła do ich rozbrajania⁷. Nie powstrzymało to jednak Związku Radzieckiego od wypowiedzenia wojny Cesarstwu Bułgarii dnia 5 września 1944 r. (Vezenkov 2014: 43-44). Umieszczony na pomniku napis: *Armii Radzieckiej wyzwolicieli – od wdzięcznego narodu bułgarskiego*, postrzegany jest jako propagandowe fałszowanie historycznych faktów i kłamstwo ideologiczne, i od lat wywołuje animozje między różnymi stronnictwami politycznymi oraz wśród znacznej części Bułgarów⁸ (por. Tsvetkov b.d.).

W rzeczywistości bowiem Armia Czerwona nie stoczyła w Bułgarii walk i nie poniosła strat. Co więcej, zdaniem polemistów, podpisanie traktatu pokojowego w Paryżu w 1947 r. spowodowało realną okupację kraju przez władzę radziecką i likwidację opozycji bułgarskiej na wiele kolejnych lat (por. Baloutzova 2011: 95-96). Niezgodę historyków krajowych i zagranicznych budzi także upowszechniana latami interpretacja symbolicznego przesłania pomnika, głosząca że: „symbolizuje on wyzwolenie Bułgarii spod »monarcho-faszystowskiego reżimu«” (por. Daskalov 2011: 165-172; Baloutzova 2011: 96). W opinii współczesnych badaczy, jest to „kontrowersyjna teza marksistowskiej

⁶ Antropologiczną próbą analizy i interpretacji panslawistycznego podłoża aprobaty ideologii nazizmu w XX-wiecznej Bułgarii jest książka Marii Todorovej, pt.: *Imagining the Balkans* (2007).

⁷ Armia Radziecka wkroczyła do Bułgarii w 1944 r. w trakcie ofensywy przeciwko wycofującej się armii niemieckiej. Do tego czasu Bułgaria była w wojnie sojusznikiem III Rzeszy, a neutralność ogłosiła 26 sierpnia 1944 r., gdy wojska radzieckie zbliżyły się już do jej granic. Następnie zaś nakazała wojskom niemieckim opuszczenie kraju, a 8 września 1944 r. wypowiedziała Niemcom wojnę. Wcześniej jednak (5 września 1944 r.) ZSRR jednostronnie wypowiedział ją Królestwu Bułgarii i rozpoczął inwazję jej terytorium. Mimo tego nie było realnych działań wojennych między obydwojma państwami, co stanowi jedną z przyczyn niezgody na napis umieszczony na frontalnej tablicy pomnika, który w odbiorze znacznej części bułgarskiego społeczeństwa zafalszowuje prawdę historyczną i stawia bułgarski naród w pozycji zależnościowej (wynikającej z rzekomego zobowiązania do wdzięczności i lojalności) (por. Marinov i Vezenkov 2014: 469-555).

⁸ Tematu skomplikowanych relacji bułgarsko-rosyjskich oraz postaw rusofilskich u części bułgarskiego społeczeństwa dotyczy podcast Łukasza Kobeszko, analityka Ośrodka Studiów Wschodnich, pt. „Bułgaria. Zrywając więzi z Rosją” (Kobeszko 2023).

historiografii z okresu zimnej wojny”, bowiem, ich zdaniem: „ustrój w Bułgarii w latach 1934-1944 był autorytarny, ale nie faszystowski” (Daskalov 2011: 145-146).

Kontrargumentacja obrońców pomnika sprowadza się zasadniczo do racjonalizacji i poszukiwania konsensusu przez porównania i analogie. Po pierwsze, zauważają oni, że podobne obiekty „komemoratywne” znajdują się także w innych krajach Europy, gdzie przetrwały transformację, zyskały nową wymowę w odmiennych warunkach i świadczą o pewnym okresie w przeszłości oraz stanowią atrakcję turystyczną. Po drugie, pomniki te są wyrazem szacunku dla ofiar poniesionych przez Armię Radziecką, składającą się z żołnierzy różnych narodowości, którzy ramię w ramię walczyli i ginęli w imię przywrócenia pokoju w Europie. Ponadto, są one wyrazem ogólnego docenienia wkładu sowieckich żołnierzy w zwycięstwo Aliantów nad nazistowskimi Niemcami podczas II wojny światowej na wszystkich frontach (por. Iordachi 2014: 360-365; *Njagulov 2014: 201-203*).

Eskalacja sporów wokół sofijskiego pomnika Armii Radzieckiej przybrała na sile po 1989 r. i upadku komunistycznego ustroju. Gros emocjonalnych dysput i publicznych wystąpień w Bułgarii dotyczyło reinterpretacji postsocjalistycznego dziedzictwa (por. Dandolov 2014: 275-278). Podnoszono, że ochrona pomnika upamiętniającego okryte niesławą czasy, zwłaszcza w suwerennym państwie aspirującym do Unii Europejskiej, to ewenement i kompromitacja na arenie międzynarodowej. Podkreślano, że nie ma żadnego uzasadnienia, aby symbolika sowiecka (czerwona gwiazda, sierp i młot, mundury żołnierzy, flagi itp.) była eksponowana w reprezentacyjnym centrum stolicy demokratyzującego się państwa, w miejsce jego własnych emblematów narodowych. Znamienny głos w tej kwestii zabrał także w 1993 roku jeden z jego twórców – rzeźbiarz Lubomir Dalczew – przyznając, w liście otwartym opublikowanym w gazecie „Trud”, że monument Armii Radzieckiej nie powinien być powstać i należy go usunąć⁹. Swoją wypowiedź uzasadnił zadając retoryczne pytanie:

Czy zatem słuszne jest, aby na naszej bułgarskiej ziemi nadal stały pomniki – symbole niewolnictwa i okrucieństwa, niesprawiedliwości i upokorzenia, strachu i podejrliwości? (*Lyubomir Dalchev... 2023*).

⁹ List otwarty Lubomira Dalcheva został nadesłany do gazety „Trud” jeszcze w 1993 r., jednak opublikowano go dopiero po ponad dziesięciu latach, dn. 28.07.2004 r. Warto wspomnieć, że rzeźbiarz ten był jednym z wybitniejszych i bardziej rozpoznawanych w świecie artystów bułgarskich (zmarł w 2002 r. w Stanach Zjednoczonych niemalże w przededniu swoich setnych urodzin). Pomimo że opuścił on swój kraj jeszcze w latach 60. XX w., będąc u szczytu sławy, to przez długie lata towarzyszyło mu poczucie niezrozumienia i uraza, którą zachował do końca i nigdy już nie wrócił do Bułgarii na stałe. Pozostawał jednak w żywym kontakcie z ojczyzną i śledził zachodzące w niej przemiany. Wcześniej też zaczął żałować swojego twórczego zaangażowania w destrukcyjny społecznie ustrój komunistyczny, czemu dał wyraz w listach słanych w latach 90. do bułgarskich gazet, w których domagał się usunięcia („zniszczenia”) dwóch kompozycji rzeźbiarskich swojego autorstwa: Kopca Bractwa w Płowdiwie (*Bratska Mogila*) i Pomnika Armii Radzieckiej w Sofii (Goleshevska 2020: 425-434; por. Georgiev 2010).

Bułgarski filozof i dziennikarz Toni Nikolov, redaktor naczelny „Portalu Kultura” i czasopisma „Kultura”, który w wywiadzie udzielonym Bułgarskiemu Radiu Narodowemu podjął się komentarza Listu Dalczeva, w następujący sposób odniósł się do sporu o pomnik:

Pomnik Armii Radzieckiej nie jest pomnikiem wojskowym, nie jest dziedzictwem kulturowym, nie znajduje się na liście Ministerstwa Kultury, nie jest wpisany do Traktatu o przyjaznych stosunkach z Federacją Rosyjską, nie ma go nigdzie! (Georgiev 2010).

Podsumowując zaś swoją wypowiedź dodał:

(...) żaden naród nie pozwoli i nie zaakceptuje takiej parodii – tolerowania pomników wychwalających ich ciemńzycieli. I nigdzie na świecie nie ma takiego absurdu, jaki komuniści chcą nam narzucić (Georgiev 2010).

Za swoisty paradoks współczesnych czasów oraz obecnej moralności uznał zaś fakt, że nawet ten osobliwy testament wielkiego bułgarskiego rzeźbiarza – niefortunnego twórcy skompromitowanego po latach monumentu – nie jest argumentem, który trafiłby do przekonania zwolennikom pomnika Armii Radzieckiej w Sofii (Georgiev 2010; por. Genova 2019: 459-468).

Brak zdecydowanej reakcji władarzy miasta na toczone się latami dyskusje na temat przesłanek przemawiających za usunięciem lub pozostawieniem monumentalnej kompozycji rzeźbiarskiej wzmagał ambiwalentne uczucia względem niej i coraz bardziej dzielił bułgarską opinię publiczną. Doprowadziło to do powołania w 2010 roku oficjalnego komitetu – tzw. inicjatywy obywatelskiej – na rzecz rozbiórki pomnika Armii Radzieckiej. W skład tej organizacji weszło wiele znanych osobistości bułgarskiej sceny kulturalnej i politycznej. Inicjowali oni szereg medialnych wydarzeń i akcji pod pomnikiem, które zapisały się w pamięci społecznej miejscowej ludności znamiennymi hasłami, np.: „Mur berliński upadł, pomnik okupacyjny stoi!” (9.11.2010); „Świętujemy przestrzeń miejską wolną od kłamstw!” (2.04.2011); „Mur upadł, pomnik nadal stoi” (9.11.2012) (*Grazhdanska initsiativa* ... 2012; por. *50 dushi poiskaba*... 2015). Przejawem determinacji na rzecz usunięcia pomnika było też powołanie specjalnego funduszu przeznaczonego na ten cel, który w całości został zgromadzony dzięki darowiznom przekazywanym przez obywateli (por. *Grazhdani otnovo poiskaba* 2012; *50 dushi poiskaba*...2015).

W konsekwencji długotrwałych nacisków społecznych i regularnych akcji protekcyjnych, o których więcej w dalszej części artykułu, Rada Miasta Sofii dwukrotnie wydawała decyzję o demontażu monumentu i jego relokacji. Mimo to, ze względów politycznych zwlekała z jej realizacją aż do 2023 r. Stało się to możliwe dopiero po trzydziestu latach od pierwszych publicznych sprzeciwów i prób „wyrugowania” niechcianego

pomnika „z serca”¹⁰ bułgarskiej stolicy (Todorov 2023; por. *Government Says...* 2023). Nie obyło się jednak bez pikiet i skandali. Ostatecznie przeważył argument bezpieczeństwa, a dokładnie informacja o zagrożeniu stwarzanym przez kompozycję rzeźbiarską nadwerżoną czasem i warunkami atmosferycznymi. Ekspertyza przygotowana przez rzeźbiarza Marina Markova wykazała, że konstrukcja metalowych figur ma liczne pęknięcia, gdyż pomnik nigdy przez 70 lat swojej egzystencji nie był remontowany, a jego obecny stan techniczny zagraża przechodniom (por. Veleva 2023). W pierwszej kolejności postanowiono więc przystąpić do rozbiórki najwyższych położonych elementów pomnika. Jakkolwiek trudno ocenić, czy oficjalna przyczyna przystąpienia do demontażu pomnika Armii Radzieckiej była rodzajem alibi usprawiedliwiającego radykalne kroki, czy rzeczywiście wiązała się z katastrofalną kondycją kontrowersyjnego monumentu, to nie wyciszyła ona konfliktu i dywagacji nad słusznością podjętej decyzji (Rusenova 2023). Z zaskoczeniem bowiem można było śledzić w prasie, po tylu latach walki o usunięcie rzeźby, pełne troski i niepokoju o jej integralność wypowiedzi obserwatorów rozbiórki i pracowników mediów. Relacjonowali oni z przejęciem przebieg prac, dziwiąc się, że proces ten jest brutalny i nieodwracalny w swoim charakterze, czego wyrazem są zadawane pytania: „Czy naprawdę musieli to ciąć? A konkretnie za pomocą szlifierki kątowej?”, „Czy w takiej postaci uda się rzeźbę poddać restauracji, a potem ponownie wystawić?” (Veleva 2023; por. Petrova 2023). Podekscytowanie i wątpliwości pobrzmiwały także w komentarzach na temat realizacji tego bezprecedensowego zadania, poniżej jeden z nich:

Brak profesjonalizmu był widoczny na przykład w ostatni poniedziałek, gdy radzieckiemu żołnierzowi odebrano pierwszą część ciała – rękę z pistoletem maszynowym Szpagin. Wszystko wydarzyło się w ciemnościach, a pracownik świecił latarką telefonu w stronę innego pracownika, który wycinał figurę szlifierką kątową. Plan bezpieczeństwa i higieny pracy, w którym określono warunki demontażu, wyraźnie stwierdza, że nie przewiduje się pracy w ciemnościach, dlatego też nie zapewnia się oświetlenia (Veleva 2023).

Schyłek dotychczasowej egzystencji pomnika Armii Radzieckiej, jak przystało na jego burzliwą historię, również nie przebiegał spokojnie (por. Dimitrova 2023). Wydarzenia towarzyszące dekonstrukcji symbolu bułgarskiej zależności od ZSRR relacjonowała, między innymi, Violeta Rusenova, dziennikarka Bułgarskiej Telewizji Narodowej:

Rozpoczęto demontaż pomnika Armii Radzieckiej, ścięto szczyt pomnika. Dzieje się to na tle protestów, którym przez cały dzień towarzyszą emocje, skrajne oceny polityczne i komentarze. Blokada Orłowskiego Mostu, kordon policji, ranny poseł BSP, marsze w obronie. Wszystko to

¹⁰ Zwrot ten ma w tym kontekście podwójny wydźwięk i oznacza nie tylko centrum miasta, ale też centrum uwagi, symbol politycznego podziału, obiekt troski i silnego afektu oraz miejsce znaczące identyfikacyjnie dla mieszkańców Sofii.

stoi w jawnej sprzeczności z oceną wydaną przez władze regionalne, które uznały, że zabytek jest niebezpieczny i konieczna jest jego pilna renowacja (Rusenova 2023).

Oficjalnie rozbiórkę pomnika rozpoczęto w nocy 12 grudnia 2023 roku od odcięcia ręki radzieckiemu żołnierzowi trzymającemu karabin, którego figura znajdowała się w głównej części kompozycji. Prace kontynuowano podczas kolejnych dni i zdejmowano części pozostałych rzeźb z cokołów. Gdy główne figury zostały już usunięte, 19 grudnia 2023 Sąd Administracyjny w Sofii (ACSC) wydał decyzję o wstrzymaniu demontażu pomnika, podając jako przyczynę wpłynięcie dwóch odwołań od podjętej uchwały (złożonych przez ruch „Stand Up BG” Mai Manolowej i partii „Odrodzenie”) (por. Dimitrova 2023). Od tego czasu wokół pomnika rozstawiono wysokie ogrodzenie. Natomiast rok po rozpoczęciu demontażu, jak podaje jeden z popularnych bułgarskich portali informacyjnych „Epicenter”, Naczelny Sąd Administracyjny (NSA) odrzucił oba odwołania (*One year since the dismantling...* 2024). W wydanym orzeczeniu uzasadniono, że wspomniane organizacje nie mają interesu prawnego, aby żądać wstrzymania rozbiórki, w związku z czym decyzja wydana w pierwszej instancji na ich korzyść została uchylona. W konsekwencji rząd został zobligowany do wyasygnowania kwoty, oszacowanej na podstawie przeprowadzonych badań rynkowych, na sfinansowanie niezbędnych działań naprawczych i restauracji figur pomnika oraz całego kompleksu¹¹.

Według informacji podanych do publicznej wiadomości, zdemontowane części monumentu zostaną przewiezione, w miarę dostępności miejsca, na teren Muzeum Sztuki Socjalistycznej oraz w pobliże wioski Lozen niedaleko Sofii (Veleva 2023; por. *One year since...* 2024). Władze miasta nadal jednak szukają odpowiedniej dla Pomnika przestrzeni ekspozycyjnej w przyszłości, a w tym czasie, jak brzmi oficjalne stanowisko, trwają prace renowacyjne.

Działania performatywne i sposoby wykorzystania „skompromitowanego pomnika”

Transformacja polityczna związana z upadkiem komunizmu w 1989 roku w państwach Europy Środkowo-Wschodniej spowodowała również konieczność „rozliczenia się” z postsowieckim dziedzictwem, którego spadkobiercami stały się społeczeństwa tych krajów. Jednym z wyróżników obalonego ustroju były bowiem liczne obiekty sztuki zaangażowanej ideologicznie. Choć nie sposób odmówić niektórym z nich

¹¹ Według informacji prasowych szacowane koszty naprawy pomnika wynoszą 2,548 mln BGN. Warto w tym miejscu wspomnieć, że pierwotnie, w grudniu 2023 r., rząd przeznaczył na rewitalizację monumentu 260 000 BGN. Stało się to możliwe, gdyż zgodnie z ustawą o majątku państwowym Pomnik Armii Radzieckiej jest prywatną własnością państwa, a gubernator obwodu sofijskiego, jako przedstawiciel instytucji państwowej, ma obowiązek zarządzania tą nieruchomością (zmiana statusu Pomnika ze stanu własności publicznej na prywatną została podjęta przez Radę Ministrów 2.08.2023) (por. Petrova 2023).

kunsztu warsztatowego, a nawet wizjonerstwa, będących ubocznymi efektami talentu ich twórców, to w większości przypadków nie zachwycają one, ani historyków sztuki, ani „masowego odbiorcy”, do którego z zasady były kierowane. Podobnie wyglądał kazuś pomnika Armii Radzieckiej w Sofii, będącego wzorcowym przykładem dzieła z kategorii *sui generis* „pomników wdzięczności Armii Radzieckiej”¹². Jak zauważa Irena Grzesiuk-Olszewska, specjalistka w dziedzinie rzeźby jako określonego medium kultury, pomnik jest zawsze *signum temporis*, świadczy zarówno o społeczności, której jest poświęcony, i tej, która zainicjowała jego powstanie, jak też o wartościach społecznych, politycznych, państwowych, narodowych oraz ogólnoludzkich epoki, w jakiej powstał (Grzesiuk-Olszewska 1995: 5-6). I w jakiej trwa – jak można by dodać

Mówiąc o sofijskim pomniku Armii Radzieckiej, warto również zwrócić uwagę, że wraz z dekomunizacją państwa i jego administracji stopniowo tracił on swój pierwotny patetyczno-heroiczny charakter i coraz częściej stawał się obiektem konfrontacji z oponentami poprzedniego układu sił politycznych. Z czasem zaś, kompozycja rzeźbiarska oraz jej najbliższe otoczenie stały się popularną areną aktywizmu społecznego. Miejsce to zaczęło przyciągać ludzi pragnących wyrazić swój bunt i sprzeciw wobec bieżących wydarzeń geopolitycznych, gospodarczych, społecznych i innych. Manifestujący różnią się pod względem głoszonych poglądów, przynależności generacyjnej, stosowanych środków przekazu i stosunku do postsocjalistycznego dziedzictwa oraz reprezentowanego przez niego etosu. Łączy ich jednak wspólna przestrzeń pomnika Armii Czerwonej, jako miejsca ekspresji światopoglądowej. Powszechniejącą praktyką kulturową staje się zaś wykorzystywanie i „używanie” sofijskiego pomnika Armii Radzieckiej do nowych celów ideologicznych i artystycznych (w tym happeningów, performensów i *street artu*) (fot. nr 2). Efekty tych działań spotykają się z różnym przyjęciem i bywają skrajnie oceniane, a ich wizualne realizacje niejednokrotnie sprawiają sporo kłopotu i bywają kwalifikowane jako akty wandalizmu, chuligaństwa lub nawet bezczeszczenia (miejsca pamięci, dobra wspólnego, dziedzictwa przeszłości)¹³ (por. *Otnovo zalyaha Pametnika...* 2023).

¹² O genezie wspomnianego określenia i jego znaczeniu propagandowym w polskim kontekście historycznym pisze Dominika Czarnecka (2015: 17-18).

¹³ Wielokrotnie zdarzało się, że niektóre części pomnika zamalowywano graffiti o tematyce politycznej (najczęściej antykomunistycznej) lub społecznej (antywojennej, proekologicznej, antyrasistowskiej, antydyskryminacyjnej). Na ogół jednak malunki te pozbawione są większej złożoności lub głębszego przesłania i noszą znamiona czynów niszczycielskich wobec mienia publicznego. Ponadto są przykładem agresji instrumentalnej skierowanej wobec obiektów o dużym nośniku symbolicznym. Zachowania takie na ogół mają cel destrukcyjny, manifestacyjny lub są rodzajem projekcji i przeniesienia emocji żywionych wobec podmiotu, który dany obiekt reprezentuje (Reykowski 2002: 276-278; Kubacka-Jasiecka: 2006: 95-97, 110-113).

Fot. 2. Sofia, Bułgaria, afterparty z okazji Dnia Równości przy pomniku Armii Radzieckiej.
Fot. Vassil Donev 2022.

W otoczeniu pomnika regularnie przez lata dochodzi też do wystąpień i manifestacji bezpośrednio korelujących z pierwotną wymową pomnika Armii Radzieckiej. Miejsce to szczególnie upodobałi sobie zwolennicy lewicowych partii politycznych, przedstawiciele rusofilskich organizacji, socjalistycznych ruchów społecznych oraz sympatycy prorosyjsko zorientowanych partii w Bułgarii (por. Ganczew 2015). Gromadzili się oni zwyczajowo przy monumencie w rocznice znaczących wydarzeń z okresu komunistycznego, składali kwiaty i wieńce, a także organizowali koncerty i wiece polityczne akcentujące bliskie relacje Bułgarii z ZSRR oraz upamiętniające tradycje z czasu Ludowej Republiki Bułgarii (por. *Antifashisti pred pametnika...* 2011; *Protestāt na BSP i rusofilski sili...* 2023).

Szczególną uwagę mediów międzynarodowych oraz portali internetowych zaskarbiły sobie jednak działania artystyczne i happeningi organizowane przy pomniku Armii Radzieckiej w Sofii, w których „występował on” w roli znaczącego tła lub mimowolnego pierwszoplanowego aktora. Ze względu na charakter, formę oraz sposoby oddziaływania wydarzenia te można podzielić na kilka umownych kategorii: interwencyjne, plastyczne (w nurcie sztuki zaangażowanej), performatywne, wiecowo-hajdparkowe¹⁴.

¹⁴ Określenie to nawiązuje do potocznego znaczenia londyńskiego parku królewskiego, w którym tradycyjnie znajdowało się wydzielone miejsce (tzw. *Speaker's Corner*) pełniące rolę forum dla swobodnego wypowiedzania wszelkich poglądów w imię wolności słowa, pod warunkiem nieobrażania monarchy.

Kilka z tych inicjatyw odbiło się szczególnie głośnym echem i na długo zapisało się w pamięci mieszkańców Sofii. Do najbardziej znanej akcji należy ta z czerwca 2011 r., podczas której część figur wchodzących w kompleks rzeźbiarski przemalowano na postaci przypominające amerykańskich bohaterów popkultury, np. Maskę, Jokera, Wolverina, Świętego Mikołaja, Supermana, klauna Ronalda McDonalda (symbol McDonald's), Wonder Woman i inne. Flaga trzymana przez jedną z figur posągu została pomalowana w barwy amerykańskie, a poniżej dodano napis: *Wrytmie czasu (BULGARIA: Soviet army... 2011; Sofia Graffiti Fans... 2011)*. (fot. nr 3). Działanie to wzbudziło szeroki odzew społeczny, również międzynarodowy, i choć jego autor formalnie pozostał anonimowy, to przez niektórych porównywany był do Banksy'ego. Byli też i tacy, którzy uznali go za szkodnika społecznego. Ostatecznie graffiti usunięto w ciągu jednej nocy, a prokuratura wszczęła śledztwo w sprawie chuligaństwa¹⁵.

Fot. 3. Sofia, Bułgaria, akcja „W rytmie czasu” i przemalowanie postaci pomnika przez aktywistów z grupy Destructive Creation. Fot. Mstislav Legenda 2011.

Kolejnym głośnym wydarzeniem artystyczno-aktywistycznym była akcja z lutego 2012 r., w wyniku której monument zyskał miano „Pomnika anonimowej armii”.

¹⁵ Historia tego performansu stała się kanwą krótkometrażowego filmu dokumentalnego pt. „In Step with the Time” (2012) autorstwa Antrona Partaleva. Film zdobył w 2013 r. II nagrodę w międzynarodowym konkursie filmowym In Out Festival w Polsce (Centrum Sztuki Współczesnej ŁAŻNIA GDAŃSK) (*Centrum Sztuki Współczesnej* 2013).

Zorganizowano ją na fali protestów, jakie przetoczyły się wówczas w Europie i Stanach Zjednoczonych pod nazwą Anty-ACTA. Na znak solidarności z demonstrantami przeciwko umowie ACTA na twarzach postaci z pomnika umieszczono maski Guya Fawksa używane jako symbol grupy Anonymous¹⁶.

W tym samym roku pomnik Armii Radzieckiej w Sofii stał się również obiektem symbolicznej solidarności z protestami rosyjskiej grupy Pussy Riot, na znak czego na głowach niektórych postaci z kompozycji rzeźbiarskiej umieszczono kolorowe kominiarki. Rok później, 1 lutego 2013 r., w Dzień Pamięci Ofiar Komunizmu w Bułgarii, monument posłużył do ich upamiętnienia, a wymownym symbolem tego stały się twarze trzech postaci z pomnika pomalowane w barwach narodowych Bułgarii: na białą, zieloną i czerwoną (por. *S byalo, zeleno, cherveno...* 2013)¹⁷. Akcja ta, podobnie jak wcześniejsze i późniejsze, wzbudziła kontrowersje i była szeroko komentowana w mediach krajowych i zagranicznych. Przez część obserwatorów została uznana za „wypowiedź artystyczną”, ale niektórzy widzieli w niej celową „prowokację polityczną”¹⁸.

Jeszcze większym echem w przestrzeni publicznej odbiła się instalacja artystyczna z sierpnia 2013 roku nazwana „Przeprosinami za Pragę '68”, której celem było upamiętnienie czeskiego zrywu wolnościowego i wyrażenie przeprosin za udział bułgarskich wojsk w jego tłumieniu. Z tej okazji pomnik Armii Radzieckiej w Sofii pomalowano na różowo, a na cokółkach umieszczono napisy w języku bułgarskim i czeskim: *България се извинява!!!* i *Bulharsko se omlouvá!!!* (*Bułgaria przeprasza!!!*) oraz *Извинете се, бе* (*Przepróście, no!*) i *Ппара ,68* (*Praga ,68*). Wydarzenie to także spotkało się ze sporym rozgłosem medialnym, tym bardziej, że towarzyszyła mu aura skandalu z międzynarodowym kontekstem w tle. Przyczyniła się do tego reakcja Rosji, która i tym razem dała się sprowokować bułgarskim aktywistom i oficjalnie zażądała od władz Bułgarii ukarania sprawców oraz podjęcia działań zapobiegających podobnym incydentom w przyszłości. Z zajścia pod pomnikiem Armii Radzieckiej dyplomatycznie tłumaczył się Minister spraw zagranicznych Bułgarii Krištian Vigenin, który namawiał do „powściągliwych

¹⁶ Wydarzenie to zostało skomentowane przez jego uczestników na Facebooku, o czym donosi przywołany artykuł prasowy, następującymi słowami: „Bohaterowie przeszłości obudzili się w maskach Guya Fawksa na znak protestu przeciwko temu, że ACTA będzie cenzurować bohaterów teraźniejszości i przyszłości. A gdy przeszłość również oświadczy się przeciwko teraźniejszości... wtedy musimy uratować przyszłość. Razem przeciwko ACTA” (*Sofiya osamna s Pametnik ...* 2012).

¹⁷ Dzień ten tradycyjnie jest okazją do refleksji nad bułgarską historiografią, czego wyrazem może być wypowiedź udzielona przez prof. Evelinę Kelbechevą (wykładającą na Uniwersytecie Amerykańskim historię nowożytnej Europy, Europy Wschodniej, Bałkanów i Bułgarii): „Są dwie rzeczy, o których nie ma ani jednego słowa w podręcznikach (...). Podczas publicznych debat koledzy, głównie z Uniwersytetu Sofijskiego, nie pozwolili sobie na dwie rzeczy. To właśnie okupacja sowiecka (1944–1947) doprowadziła do największego kryzysu finansowego i gospodarczego w nowożytnej historii Bułgarii (...). Fakt ten nie występuje w żadnym podręczniku języka bułgarskiego” (*1 fevruari – Den za...* 2022).

¹⁸ W tym drugim przypadku była to przede wszystkim opinia środowisk bliskich Rosji oraz ich przedstawicielstwa w Bułgarii.

reakcji” i przekonywał, że Bułgaria ma międzynarodowy obowiązek utrzymania takich pomników (por. *Vigenin: Moskva...* 2013; *Chistyat izvinenieto...* 2013). Równocześnie jednak część społeczeństwa otwarcie wyrażała swoją opinię na ten temat, czego wyrazem są komentarze prasowe, jak np. w jednym z artykułów zatytułowanych: „Moskwa nie wytrzymała nerwowo. Sofia została skrytykowana za »różowe przeprosiny«, dziękowali młodzi ludzie w Pradze”, gdzie można przeczytać:

Po raz pierwszy Rosja pozwala sobie na tak ostrą i publiczną reakcję w związku z monumentalnym kłamstwem. Dwa lata temu namalowano na nim postacie z amerykańskich komiksów, ale Moskwa nie zareagowała wówczas publicznie. Jeszcze przed przyjęciem przez Rosję agresywnej postawy, Prokuratura Miejska w Sofii wszczęła bezpośrednie śledztwo przeciwko nieznanemu sprawcy, chociaż w innych podobnych przypadkach wszczynano zwykle postępowanie (...). Mimo oburzenia ze strony Rosji, anonimowy protest osób ubranych na różowo w centrum Sofii odbił się szerokim echem we wszystkich najważniejszych światowych mediach. Nie pozostały one obojętne również wobec Czechów (Hristov 2013).

Kolejna interwencja artystyczna o znamionach protestu politycznego, jaka odbyła się przy opisywanym monumencie, miała miejsce 23 lutego 2014 roku i przeprowadzono ją w związku z wydarzeniami na Ukrainie. Na tę okoliczność pomnik został pomalowany w barwy narodowe tego państwa i udekorowany napisami: Слава Україні (*Chwała Ukrainie*), Долю рѣцете от Украйна (*Ręce precz od Ukrainy*) i Капутін („Kaputin” – gra słów odnosząca się do „Putina” i „kaputt”). Stanowiło to symboliczny i wymowny gest solidarności z obywatelami Ukrainy oraz wyraz sprzeciwu wobec agresywnej polityki Rosji w regionie. Akcja ta wpisała się w szerszy kontekst napiętych, od dłuższego już czasu, stosunków między Bułgarią a Rosją, co także polaryzowało społeczeństwo bułgarskie i miejscową scenę polityczną. Zdjęcie pomalowanego pomnika zostało jednak uznane za fotografię dnia przez serwis „Euronews” i nadano mu tytuł „Bułgaria: Chwała Ukrainie” (*Pametnikăt na sãvetskata...* 2014) (fot. nr 4). Oburzenie Rosji, jak nietrudno sobie wyobrazić, było ogromne, o czym informowały media w kraju i za granicą. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rosji dzień po zajściu wydało oświadczenie, które spowodowało lawinę komentarzy i wzajemnych pretensji. W jednym z artykułów opisujących konsekwencje dyplomatyczne tej akcji można przeczytać:

„Wiadomość o kolejnym przypadku wandalizmu wobec pomnika Armii Radzieckiej w centrum stolicy Bułgarii – Sofii, w nocy 23 lutego, została przyjęta w Rosji z głębokim oburzeniem” – poinformowało rosyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych w komentarzu. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Bułgarii wystosowało notę protestacyjną z prośbą o „przeprowadzenie szczegółowego dochodzenia w sprawie tego chuligańskiego incydentu, pociągnięcie do odpowiedzialności osób odpowiedzialnych za bezprawne działania i podjęcie odpowiednich działań w celu przywrócenia porządku na pomniku” – poinformował departament. Moskwa liczy, że oficjalne władze Bułgarii

„podejmą wszelkie niezbędne środki, aby zapobiec profanacji pamięci żołnierzy radzieckich, którzy polegli w imię wyzwolenia Bułgarii i Europy od nazizmu” (Vasilieva 2014).

Fot. 4. Sofia, Bułgaria, pomnik Armii Radzieckiej pomalowany w kolory ukraińskiej flagi narodowej. Bullphoto, zbiory dnes.bg 2014.

Wkrótce po wspomnianej „interwencji artystycznej” miały miejsce kolejne, między innymi, w związku z inwazją wojsk rosyjskich na Krym. Pomimo zaostrego nadzoru nad atakowanym monumentem, który stał się niemal alegorią ścierających się nurtów światopoglądowych w Bułgarii, nie udało się go uchronić przed kolejnymi akcjami aktywistów, ale też zwykłych wandalów. Jedna z bardziej spektakularnych prób „przejścia pomnika” dla celów politycznych skończyła się jednak aresztowaniem sprawców. Paradoksalnie, nie spowodowało to ich kompromitacji, ale przysporzyło im zwolenników. Mowa o nocnej akcji z 7 września 2014 roku, podczas której cztery osoby, w tym kandydatka na posłankę Marta Georgiewa reprezentująca blok Reformatorski, zostały przyłapane i zatrzymane po tym, jak napisały na pomniku „Okupanci!”. Reprezentująca młode pokolenie aspirujących polityków Georgiewa, swój czyn określiła „przesłaniem politycznym” i uzasadniała słowami: „Dla nas to nie jest zabytek, nie ma żadnej wartości. Nazywamy to tak. Ma on wartość jedynie dla ambasady rosyjskiej” (Strabil Angelov... 2014).

Niechęć wobec monumentu Armii Radzieckiej w Sofii przybrała na sile i ekspresji po 2022 roku, od czasu wybuchu wojny w Ukrainie wywołanej przez Rosję. Regularne akty symbolicznej agresji projektowanej na rzeźbę, jako wyraz sprzeciwu politycznego

i ideologicznego¹⁹ (por. fot. nr 5), a także działania niszczycielskie niemotywowane poglądami politycznymi, ale osobistą frustracją lub bezmyślnością, doprowadziły do tego, że pomnik notorycznie był oblewany farbą, sprejowany, uszkodzony, zamazywany różnymi napisami. Wymuszało to na magistracie miejskim i jego administracji ciągłą czujność i gotowość do usuwania szkód i czyszczenia pomnika, co okazywało się przedsięwzięciem skomplikowanym logistycznie i kosztownym. Ostatecznie, jak już wspominałam, rada miejska Sofii zdecydowała, że monument należy zdemontować i usunąć z centralnego placu stolicy. Mimo to, zanim przystąpiono do realizacji tej trudnej decyzji, ale też odważnej, minęło sporo czasu.

Fot. 5. Sofia, Bułgaria, graffiti na pomniku Armii Radzieckiej upamiętniające zbrodnię katyńską z 5 marca 1940 r. Fot. Julian Popov 2014.

¹⁹ Jeden z mężczyzn, który zniszczył tablicę umocowaną na pomniku w nocy z 22 na 23 lutego 2023 r., a podczas aresztowania okazało się, że to nie pierwszy incydent z jego udziałem w tym miejscu, swój czyn tłumaczył „protestem przeciwko wojnie rozpoczętej przez Władimira Putina rok wcześniej”. W mediach zaś przyznał, że sprowokowało go brzmienie napisu na pomniku, gdyż, jak powiedział: „Gdyby napisano tam, że pomnik jest poświęcony Radzieckiej Armii od wdzięcznej Partii Komunistycznej Bułgarii, nie miałbym nic przeciwko, ale wykorzystywanie całego narodu jest nieuczciwe” (*Vāzrasten mǎzh...* 2023; por. *Mǎzh schupi...* 2023).

Różnice pokoleniowe w podejściu do pomnika Armii Radzieckiej

W Raporcie z socjologicznych badań przedwyborczych, przeprowadzonych w październiku 2023 roku przez Centrum Analiz i Marketingu Julija Pawłowa, wśród pytań sondujących szanse kandydatów na wygraną w wyborach do Rady Miejskiej znalazły się również pytania dotyczące stosunku ankietowanych do przeszłości. Jedno z nich dotyczyło pomnika i tego, co zdaniem respondentów należy z nim zrobić. Dziennikarka Maya Mladenova, która komentowała wyniki ankiety dla portalu OFFNews, podała, że wśród *1003 dorosłych obywateli Sofii* 30,7% badanych opowiedziało się za pozostawieniem monumentu w dotychczasowym miejscu, 27,8% uważa, że lepsze byłoby przeniesienie go do muzeum, dla 22% preferowanym rozwiązaniem jest zburzenie go, a pozostałe 19,5% uważa, że nie ma własnego zdania na ten temat (Mladenova 2023). Odzwierciedlone w wynikach sondażu różnice jeszcze wyraźniej zaznaczają się przy uwzględnieniu kategorii wiekowej.

Zdaniem niektórych badaczy, sentyment starszego pokolenia do tego monumentu oraz idąca z nim często w parze nostalgia za socjalizmem to fenomen, który trudno wyjaśnić wyłącznie osobistym doświadczeniem oraz edukacją i indoktrynacją, jaką przeszła ta generacja²⁰ (por. Macdonald 2021: 161; Rikev 2022: 69). Niektórzy mówią wprost o „syndromie sztokholmskim”, a inni o „braku dojrzałości obywatelskiej” i „ignorancji historycznej”, które prowadzą do przekonania, że: „(...) niektóre dyktatorskie formy rządów są skuteczniejsze niż demokracja” (Zhikov 2023). Historyk bułgarski Aleksander Stojanow uważa, że wspomniane czynniki w pewnym stopniu tłumaczą, dlaczego: „Pomniki radzieckie w Bułgarii nie przypominają o minionym złu, lecz są obiektami kultu” (Zhikov 2023). W jego opinii, stanowi to natomiast jeden z głównych powodów uzasadniających, że ich miejsce powinno być w muzeum, a nie w przestrzeni miast, gdyż stwarza to ryzyko powrotu „starych czasów” i „pojawienia się nowych towarzyszy” (Zhikov 2023). W tym znaczeniu, brak zdecydowanej reakcji władz miasta i społeczeństwa wobec niechcianych i konfliktowych relikwów przeszłości świadczyć może o mentalnym uzależnieniu i braku suwerenności politycznej i narodowej. Afirmacja postsowieckiego dziedzictwa przez część społeczeństwa oraz jej niechęć wobec dekomunizacji przestrzeni publicznej odczytywana bywa z kolei przez reprezentantów młodej i średniej generacji Bułgarów jako deprawująca wychowawczo i konserwująca nieprawdziwą narrację historyczną. W opinii niektórych młodych ludzi postawa taka promuje tożsamość zbiorową, z którą oni się nie identyfikują (por. Rikev 2022: 70).

²⁰ W tym samym wywiadzie z Aleksandrem Stojanowem, przeprowadzonym na antenie Bułgarskiego Radia Narodowego przez Georgi Zhikova, stwierdza on, że większość ludzi, która występuje w obronie Pomnika Armii Radzieckiej, to „historyczni analfabeci”, którzy „(...) nie mają prawdziwego pojęcia o przeszłości, którzy żyją w jakichś fikcyjnych fabułach, które Bułgarska Partia Komunistyczna całkiem skutecznie przepuściła przez system edukacji przez dziesięciolecia. Obecnie jesteśmy świadkami zgniłego zbioru owoców, jakie przynosi totalitarny system edukacyjny w Bułgarii” (Zhikov 2023).

W tym kontekście obrona przed dysonansem poznawczym²¹, jaki wzbudza niejednoznaczne interpretacyjnie dziedzictwo oraz towarzyszące mu sprzeczne emocje, może odbywać się przez negację, konwersję znaczeń, dewaluację lub symboliczne przejście i zawłaszczenie. Podejście do postsocjalistycznego dziedzictwa kulturowego w Bułgarii, jakie reprezentują jego obrońcy, deklarujący silną więź z nim, może prowadzić w dłuższej perspektywie do osłabienia międzygeneracyjnego zaufania i utraty autorytetu przez średnie i starsze pokolenie, które traci wiarygodność, jako zdolne do właściwego osądu obecnej sytuacji geopolitycznej.

Międzygeneracyjne różnice identyfikacyjne (prozachodnie vs prorosyjskie) to element złożonego procesu transformacji polityczno-społecznej, jaką przechodzi od kilku dekad Bułgaria. Niepoślednią rolę w nim odgrywa również religia i instytucjonalny autokefaliczny Bułgarski Kościół Prawosławny (por. Wasilewski 1988, 53-55; Ławreszuk 2009, 184-186). Pomimo że formalnie jest on niezależny od Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, to wykazuje bliskie relacje z nim zarówno historycznie, jak i współcześnie oraz pozostaje pod silnym wpływem ideologicznym tego ostatniego²² (*Prawosławne Seminarium...* 2021).

Choć dla większości młodych Bułgarów narracja zwolenników pomnika kierujących się pobudkami ideologicznymi jest mało atrakcyjna i nieprzekonująca, to i wśród nich są zadeklarowani rzecznicy jego pozostawienia w dotychczasowym miejscu. Z racji dystansu czasowego nie budzi on w nich tak silnych emocji, jak u starszej części społeczeństwa, ale jest postrzegany jako zabytek epoki, z którego estetyką nie tyle polemizują, co wykorzystują we właściwy sobie sposób²³ i interpretują z dużą dowolnością. Istotną rolę w tym procesie (re)adaptacji dziedzictwa historycznego odgrywają media i sztuka, które chętnie relacjonują i komentują protesty i happeningi związane z pomnikiem, co znacząco wpływa na jego postrzeganie. Młodzież często traktuje te wydarzenia jako okazje do wyrażania i promowania siebie oraz własnych poglądów. Dla niektórych zaś jest to po prostu interesujące zjawisko kulturowe i element miejskiego krajobrazu, których nie poddają głębszej refleksji historycznej lub ideologicznej. Nie można również pominąć faktu, że współczesne pokolenie Bułgarów przynależy do globalnej wspólnoty rówieśniczej, dla której lokalne kwestie polityczne i identyfikacyjne bywają mniej zna-

²¹ Dysonans poznawczy definiowany jest jako stan dyskomfortu psychicznego spowodowany jednoczesnym występowaniem dwóch sprzecznych wizji przeszłości. Prowadzi on do dezorientacji poznawczej, napięcia emocjonalnego i konfliktu wewnętrznego. Wywołać go może przekaz informacyjny ingerujący w utrwalone w pamięci lub przekazie historycznym wydarzenia lub zachowania określonych osób (Festinger 1964: 45-47).

²² Warto zaznaczyć, że w ostatnich dekadach Bułgaria uległa znaczącej sekularyzacji, a ostatni spis powszechny z 2021 roku ujawnił stopniowy spadek liczby osób deklarujących się jako wierzący (*Prebroyavane* 2021; por. Karadzov 2022; *Natsionalen Statisticheski Institut* 2024).

²³ Jak pisze jeden z badaczy, stołeczny pomnik to „miejsce spotkań, picia, palenia, jazdy na deskorolce i rolkach” (Rikev 2022: 71).

czące niż wyzwania uniwersalne i ponadpaństwowe (np. zmiany klimatyczne, prawa człowieka, bezpieczeństwo w świecie).

Nieprzypadkowo też młodzi ludzie stanowili większość spośród tych, którzy sugerowali mniej radykalne rozwiązania wobec pomnika Armii Radzieckiej i alternatywne możliwości jego funkcjonowania. Obok propozycji przeniesienia rzeźby do muzeum lub stworzenia parku pamięci, gdzie będzie pełniła ona rolę edukacyjną, a nie propagandową, rozważano również, aby z założenia dedykować takie miejsce trudnym aspektom historii Bułgarii i jej relacjom z ZSRR. Pojawiły się także pomysły zmiany inskrypcji i zastąpienia sowieckich odniesień bardziej neutralnymi lub związanymi z Bułgarią. Zmiany te pozwoliłyby zachować strukturę pomnika, ale poddać reinterpretacji jego wymowę. Wśród projektów zgłaszanych przez różne pokolenia Bułgarów znalazła się również sugestia dodania nowych elementów (takich jak tablice informacyjne, wizualizacje i rewitalizacja otoczenia), w celu stworzenia szerszego kontekstu krytycznego dla dziedzictwa i skłonienia do dialogu społecznego na jego temat (Yordanowa 2011; por. Avramov 1991/2023).

Twarzą w twarz z pomnikiem, czyli sztuka mediacji z przeszłością

Jeszcze w 1991 roku bułgarski historyk i krytyk sztuki Dimitar Awramov, w swoim błyskotliwym i prowokacyjnym esejem poświęconym „propagandzie w brązie i kamieniu”, pisał o problematycznym losie pomników epoki totalitarnej, w następujący sposób:

Nie ma perspektyw na rozwiązanie sporu – przynajmniej w najbliższej przyszłości. Ponieważ nie jest ona podsycana przez naturalne różnice w zasadach estetycznych, przez argumenty i rozważania artystyczne, lecz przez prymitywne lub „świeżokrweste” motywy polityczne. Jest jasne: komuniści (dzisiejsi socjaliści) chcą, aby te pomniki pozostały nienaruszone, ponieważ są częścią ich historii partyjnej, a dla niektórych – ich osobistej biografii; ponieważ widzą w nich wspaniałe symbole własnych zmagania o władzę i prawie półwiecza dominacji politycznej; ponieważ, czy przyznają to, czy nie, w tych rzeźbach z brązu i granitu instynktownie wyczuwają „wiecznych gwarantów” ich niezliczonych przywilejów, które czynią ich życie pod każdym względem wygodnym, dostatnim i przyjemnym, kosztem wszystkich innych nieszczęsnych poddanych ich państwa (Avramov 1991/2023).

Przytoczony wyżej fragment wypowiedzi Awramova może stanowić ekspresyjną ilustrację zmuśnionego procesu zmiany (mentalnościowej i kulturowej), jaką przechodzą, czy też powinny przejść, kraje doświadczone przez komunizm i jego deprawujący moralnie i etycznie wpływ. Kryzys tożsamościowy, jaki w większym lub mniejszym stopniu przechodziła większość państw Europy Środkowo-Wschodniej po zmianie ustroju, jawi się w tej sytuacji jako naturalny i zrozumiały. Jego dynamikę i strategię radzenia sobie z nowymi wyzwaniami, w tym też z własną historią i dziedzictwem, w symboliczny sposób reprezentować może również omawiany tutaj pomnik. Jego losy i złożony kontekst powstania oraz funkcjonowania przed kilkadziesiąt lat w centralnym

miejscu stolicy metaforycznie opisują również, w jakimś stopniu, kondycję i przemianę bułgarskiego społeczeństwa. Dyskursywność narracji, w jakie jest on uwikłany, pokazuje, jak głęboko pamięć zbiorowa determinuje i kształtuje tożsamość oraz związane z nią postawy (afiliacyjne, lojalnościowe, aksjonormatywne). Egzemplifikuje to także, jak silnym narzędziem oddziaływania na samoidentyfikację narodową i świadomość historyczną mogą być miejsca pamięci w przestrzeni publicznej. Ich cicha obecność często nieuświadomiana jest na co dzień przez mijających je ludzi; po latach jednak okazuje się, że silnie wrosły one w układ urbanistyczny miasta i stały się tłem wielu przemian społecznych i historycznych dokonujących się w ich otoczeniu i „cieniu”.

Pełne ambiwalencji podejście do zdezaktualizowanych obiektów komemoratywnych to cecha obcowania z trudnym i niejednoznacznym dziedzictwem. Konflikt między zwolennikami opcji „zapamiętać i zachować” oraz „zapomnieć i zniszczyć” ma podłoże zarówno w przesłankach obiektywnych, jak i subiektywnych, osobistych. Racje pokolenia świadków (ewentualnie osób mających wśród swoich bliskich ofiary reżimów symbolizowanych w artystycznej formie przez monumenty) przeciwstawiane bywają racjom generacji wychowanych w dyskretnym towarzystwie danych pomników. Dla tych ostatnich często stanowią one małoistotny znaczeniowo „drugi plan” ich dorastania i codziennego życia, rodzaj dekoracji o określonej estetyce, która nie konotuje się w pamięci z żadnym negatywnym wydarzeniem. Prędzej już jako przestrzeń ekspresji zbiorowego przeżywania buntu, gniewu, solidarności. Tym niemniej, i dla nich likwidacja monumentu może być rodzajem osobistej utraty i pozbawienia czegoś cennego – symbolicznego miejsca, gdzie przeżywali jednoczącą siłę zbiorowości zaangażowanej we wspólny akt protestu i oporu. Ingerencja w tę publiczną przestrzeń to również ingerencja w ich pamięć, która istnieje niejako równoległe i niezależnie od pamięci i doświadczeń ich przodków.

Zakończenie

Obiekty postsocjalistycznego dziedzictwa są szczególnie podatne i narażone na wyparcie ze społecznej oraz zbiorowej świadomości, a także z publicznej sfery, poprzez ich fizyczną i materialną anihilację (destrukcję bądź demontaż). Działania te, podejmowane na ogół w konsekwencji długich dyskusji, nacisków społecznych i konfliktów nierokujących na osiągnięcie konsensusu, to rozwiązania radykalne, ale też – w jakimś stopniu – skuteczne.

Pozbycie się z publicznego widoku drażniących i dywersyfikujących opinię publiczną obiektów pamięci to najczęstsza taktyka radzenia sobie z niejednoznacznością i dyskomfortem, spowodowanymi historią własnego narodu, a może również poczuciem winy i wstydu. Nie sposób jednak z całą pewnością stwierdzić, na ile jest to metoda godna rekomendowania. Choć niweluje ona część problemów *in situ*, to rodzi nowe (choćaby w relacjach międzynarodowych), nie powstrzymuje też sentymentu i nostalgii za minioną rzeczywistością, która bez „naocznych” jej śladów w sposób niebezpieczny i wypaczający fakty bywa romantyzowana.

W przypadku monumentów, które są dziełami wybitnych artystów, nawet gdy nie są one z perspektywy czasu upostaciowieniem idei politycznie słusznych, decyzja o ich zachowaniu lub dekonstrukcji jest podwójnie trudna i obciążona odpowiedzialnością. Wiąże się także z kwestią własności (formalnej i prawnej) oraz pytaniem, do kogo należą monumenty i miejsca pamięci w znaczeniu dosłownym i przenośnym oraz czy głos powinien być decydujący, jeśli chodzi o ich losy. Większość z nich pozostaje pod opieką instytucji państwowych, ministerstw kultury, samorządów lokalnych lub innych organów administracyjnych. Nie można również pominąć roli społeczeństwa jako współwłaściciela kulturowego, któremu przysługuje prawo decydowania o przeznaczeniu i interpretacji własnego dziedzictwa. Istotną rolę w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym mają także eksperci oraz przedstawiciele instytucji kultury: pracownicy muzeów, galerii, konserwatorzy zabytków, historycy sztuki itp. Z jednej strony pełnią oni rolę strażników pamięci, chroniących wartość artystyczną pomników w oparciu o obiektywne kryteria i profesjonalną wiedzę, ale z drugiej, nierzadko bywają stroną w konflikcie społecznym o przyszłość danego obiektu.

Rola pomników w kształtowaniu i zachowaniu pamięci narodowej jest niebagatelna, stąd też mechanizmy zarządzania postsocjalistycznym dziedzictwem kulturowym w krajach Europy Środkowo-Wschodniej są niejednorodne. Poszczególne państwa indywidualnie decydują o tym, które symbole historyczne pozostawiają, a które usuwają z przestrzeni publicznej, choć w obrębie państw członkowskich Unii Europejskiej decyzje te są dosyć spójne (por. Kuczyńska-Zonik 2022; Jędrzejczyk 2022; Furdyna 2022).

Spór o pomnik Armii Radzieckiej w Bułgarii to przykład złożonego konfliktu o charakterze symbolicznym, społecznym i politycznym. Pytanie, które nasuwa się w konkluzji niniejszych rozważań, brzmi, w jaki sposób wypełniona zostanie pustka po sofijskim pomniku oraz innych reliktach postsocjalistycznego dziedzictwa. W tym zaś konkretnym przypadku: Jak zagospodarowana zostanie przestrzeń, którą zajmował pomnik Armii Radzieckiej i czy rzeczywiście zostanie ona zwrócona, jak było to nagłaśniane w mediach publicznych, bułgarskim bohaterom narodowym i patriotom? Na pewno będzie to znacząca decyzja dla dalszej polityki historycznej Bułgarii, wyznaczająca nowe strategie upamiętniania i budowania narracji o przeszłości, a także modelująca tożsamość narodową na najbliższe dekady.

Bibliografia

- Alderman D., Brasher J. i Dwyer O. 2020. Memorials and Monuments. [W:] A. Kobayashi (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford: Elsevier, 39-47. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102295-5.10201-X>
- Assman A. 2008. Transformations between History and Memory. *Social Research: An International Quarterly* 75(1), 49-72. DOI: <https://10.1353/sor.2008.0038>
- Baloutzova S. 2011. *Demography and Nation: Social Legislation and Population Policy in Bulgaria*. Budapest-New York: Central European University Press.

- Czarnecka D. 2015. „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Dandolov F. 2014. *Europeanization as a cause of Euroscepticism – comparing the outlooks of parties in Eastern and Western Europe: Bulgaria (Ataka), Romania (PRM), the Netherlands (PVV) and Germany (die Republikaner)* (PhD Thesis in open access). Bath: University of Bath. Microsoft Word - DANDOLOV_PHILIP_PhD_Dissertation_June_2014.doc, 27.11.2024.
- Daskalov R. 2011. *Debating the Past: Modern Bulgarian Historiography—From Stambolov to Zhirovkov*. Budapest-New York: Central University Press.
- Drzewiecka E. 2011. Rosja. [W:] G. Szwat-Gylybowa (red.), *Leksykon tradycji bułgarskiej*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 261.
- Festinger L. 1964. *Conflict, decision, and dissonance*. California: Stanford University Press.
- Genova I. 2019. The public Role of Monumental Art. [W:] I. Bratoev-Darakchieva, I. Genova, C. Levy, J. Spassova-Dikova, T. Stoilova-Doncheva, S. Tasheva i E. Traykova (red.), *Bulgarian 20th Century in Arts and Culture*. Sofia: Institute of Art Studies, 459-468.
- Goleshevska N. 2020. Revoljutsiya i evolyutsiya vǎv vizualniya ezik na Lyubomir Dalchev. Refleksii vǎrhu skulpturnoto nasledstvo na avtora v gr. Ruse. [W:] T. Evtimova, S. Vasileva, K. Ilieva, V. Yordanova, R. Konstantinova i T. Sanova (red.), *Revoljutsiya sreshtu evolyutsiya ili za modelite na razvitie. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya*. t. 1. Ruse: Regionalna biblioteka „Lyuben Karavelov“, 425-435.
- Grzesiuk-Olszewska I. 1995. *Polska rzeźba pomnikowa w latach 1945-1995*. Warszawa: Wyd. Neriton Logo.
- Iordachi C. 2014. Fascism in Southeastern Europe: A Comparison between Romania’s Legion of the Archangel Michael and Croatia’s Ustaša. [W:] R. Daskalov i D. Mishkova (red.), *Entangled Histories of the Balkans. Transfers of Political Ideologies and Institutions*, t. 2. Leiden: Brill, 355-468. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004261914_006
- Kattago S. 2015. Monumenty wojenne i polityka pamięci: Radziecki pomnik wojenny w Tallinie. [W:] T. Ferenc i M. Domański (red.), *Pomniki wojenne: Formy, miejsca, pamięć*. Łódź: Akademia Sztuk Pięknych, 176-203. W wersji ang. zob. S. Kattago 2009. War memorials and the Politics of Memory: The Soviet War Memorial in Tallinn, *Constellations*, t. 16, nr 1, http://culturahistorica.es/kattago/war_memorials.pdf
- Kosseleck R. 2020. Pomniki wojenne jako podstawa tożsamości tych, którzy przeżyli. *Stan Rzeczy. Teoria społeczna. Europa Środkowo-Wschodnia* 2 (19), 103-153.
- Kubacka-Jasiecka D. 2006. *Agresja i autodestrukcja z perspektywy obronno-adaptacyjnych dążeń Ja*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kuczyńska-Zonik A. 2018. Dissonant Heritage. Soviet Monuments in Central and Eastern Europe. [W:] A. Mrozik i S. Holubec (red.), *Historical Memory of Central and East European Communism*. New York: Routledge, 101-121.
- Ławreszuk M. 2009. *Prawosławie wobec tendencji nacjonalistycznych i etnofiletystycznych*. Warszawa: Semper.

- Macdonald S. 2021. *Krainy pamięci. O dziedzictwie i tożsamości we współczesnej Europie*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Marinov T. i Vezenkov A. 2014. Communism and Nationalism in the Balkans: Marriage of Convenience or Mutual Attraction? [W:] R. Daskalov i D. Mishkova (red.), *Entangled Histories of the Balkans. Transfers of Political Ideologies and Institutions*, t.2. Leiden: Brill, 469-555. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004261914_007
- Njagulov B. 2014. Early Socialism in the Balkans. Ideas and Practices in Serbia, Romania and Bulgaria. [W:] R. Daskalov i D. Mishkova (red.), *Entangled Histories of the Balkans. Transfers of Political Ideologies and Institutions*, t. 2. Leiden: Brill, 199-280. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004261914_004
- Ochman E. 2010. Soviet War Memorials and the Re-construction of National and Local Identities in Post-Communist Poland. *Nationalities Papers* 38(4), 509-530.
- Reykowski J. 2002. Genetyka agresji. [W:] S. Amsterdamski (red.), *Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 276-283.
- Rikev K. 2022, Pomniki armii radzieckiej w Bułgarii jako instrument w narodowej debacie nad historyczną pamięcią i zapomnieniem, *Kultura Słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowian PAU*, 17, 67-80, DOI 10.4467/25439561KSR.22.005.16357.
- Saifullayev A. 2025. Is the Decolonisation of Eastern Europe Possible? The Cases of Ukraine and Belarus. [W:] G. Mink i I. Reichardt (red.), *The end of the soviet world? Essays on post-communist political and social change. Three Revolutions*, t. 4. Hannover-Stuttgart: Ibidem Verlag, 239-267.
- Todorova M. 2007. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Tsvetkov P. S. 2017. *Pod syankata na Stalin i Hitler: Vtorata svetovna vojna i sãdbata na evropeyskite natsii, 1939–1941*, t. 1-5. Sofiya: Institut za balkanistika s Tsentãr po trakologiya, Bãlgarska akademiya na nauki.
- Tunbridge J. 2018. *Zmiana warty. Dziedzictwo na przetomie XX i XXI wieku*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Vezenkov A. 2014. *9 septemvri 1944 g*. Sofiya: Ciela.
- Wasilewski T. 1988. *Historia Bułgarii*. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Źródła internetowe

- 1 fevruari – Den za pochit na zbertvite na komunizma. Adekvatni li sa uchebnitsite ni po istoriya 2022, „Bãlgarsko Natsionalno Radio”, 1 luty 2022, <https://bnr.bg/hristobotev/post/101594587>, 20.02.2024.
- 50 dushi poiskaha da se butne Pametnika na Sãvetskata armiya. DSB organizira protesta, „Epicenter” 5 września 2015, <https://epicenter.bg/article/DSB-pak-prizovava-da-se-mahne-Pametnika-na-Savetskata-armiya/135573/2/48>, 23.12.2024.
- Antifashisti pred pametnika na Sãvetskata armiya, „BNT Noviny” 22 czerwiec 2011, https://bntnews.bg/bg/a/55454-antifashisti_pred_pametnika_na_syvetskata_armija, 24.11.2024.

- Avramov D. 2023, Izkustvo-ili-propaganda-v-bronz-i-kamã/ („*Vek 21*”, nr 22-25/ 1991), <https://kultura.bg/web/izkustvo-ili-propaganda-v-bronz-i-kamã/>, 23.11.2024.
- BULGARIA: Soviet army monument gets superhero makeover, „Reuters Screenocean” 20 czerwiec 2011, <https://reuters.screenocean.com/record/600817>, 21.02.2024.
- Centrum Sztuki Współczesnej 2013, <https://www.laznia.pl/wydarzenia/in-out-festiwal-nagrody-685/>, 21.02.2024.
- Chistyat izvinenieto ot pametnika na sävetskata armiya prez noshtta 2013, „News.bg”, 22 sierpnia 2013, <https://news.bg/bulgaria/chistyat-izvinenieto-ot-pametnika-na-savetskata-armiya-prez-noshtta.html>, 21.02.2024.
- Dimitrova Z. 2023, Kak shte se sähranyava demontiraniyat Pametnik na Sävetskata armiya?, „BNR90” 18 grudzień 2023, <https://www.bta.bg/en/news/bulgaria/587313-government-says-bgn-260-000-is-set-aside-for-repair-and-recovery-of-soviet-army->, 22.11.2024.
- Deset mln. lv. za nay-skãpiya pametnik u nas – na Sävetskata armiya 2014, „Ploshtad SLAVEYKOV” 9 września 2014, <https://www.ploshtadslaveikov.com/Десет млн. лв. за най-скъпия паметник у нас - на Съветската армия - Площад Славейков>, 14.11.2024.
- Firszt S. 2018, „Iwana” mógł przyćmić „Walter”, <https://www.jelonka.com/iwana-mogl-przycmic-walter-76186>, 12.12.2024.
- Furdyna M. 2022, Pomniki sowieckie na Węgrzech dawno trafiły od muzeum, ale jeden wciąż stoi w centrum Budapesztu, 23 październik 2022, <https://dzieje.pl/rozmaitosci-historyczne/pomniki-sowieckie-na-wegrzech-dawno-trafily-od-muzeum-ale-jeden-wciaz-stoi>, 22.11.2024.
- Ganczew M. 2015, Hilyadi stolichani praznuvaha Denya na Pobeda, „Rusofil” 10 maja 2015, <https://rusofili.bg/хиляди-столечани-празнуваха-деня-на-п/>, 9.11.2024.
- Georgiev R. 2010, Bratskata Mogila – kulturen tsentyr Bratska?, <https://vplovdiv.com/bratskata-mogila-kulturen-tsentyr/>, 18.11.2024.
- Government Says BGN 260,000 Is Set Aside for Repair and Recovery of Soviet Army Monument in Sofia, „Bulgarian News Agency” 14 grudnia 2023, <https://www.bta.bg/en/news/bulgaria/587313-government-says-bgn-260-000-is-set-aside-for-repair-and-recovery-of-soviet-army->, 10.12.2024.
- Grazhdani otново poiskaha säbaryaneto na pametnika na Sävetskata armiya, „Dnevnik” 9 listopada 2012, https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2012/11/09/1943980_grajdani_otново_poiskaha_subarianeto_na_pametnika_na/, 23.11.2024.
- Grazhdanska initsiativa za demontirane na pametnika na sävetskata armiya, Facebook 12 stycznia 2012, https://www.facebook.com/groups/demontirane/?locale=bg_BG, 23.11.2024.
- Höppner S. 2022, Historia. Czy usuwać radzieckie pomniki?, „Deutsche Welle” 18 sierpień 2022, <https://www.dw.com/pl/problematyczne-dziedzictwo-czy-usuwa%C4%87-radzieckie-pomniki/a-62859046>, 22.11.2024.
- Hristov H. 2013, Nervite na Moskva ne izdãrzhaha, skastri Sofiya za „rozovoto izvinenie”, *mladexhi v Praga blagodaryat*, <https://desebg.hristo-hristov.com/iniciativi/1401-2013-08-22-18-41-25>, 21.02.2024.

- Hristov J. 2023 *Kak e izgledhdal terenät okolo PSA i kakvo e imalo na nego, predi pametnikät da go okupila*, <https://debati.bg/Как е изглеждал теренът около ПСА и какво е имало на него, преди паметникът да го окупира - Дебати>, 14.11.2024.
- Jędrzejczyk A. 2022, *30 zdemontowanych sowieckich pomników w Europie i 50 „zbezczeszczonych”*, „OKO.press” 22 maja 2022, <https://oko.press/30-zdemontowanych-sowieckich-pomnikow-w-europie-i-50-zbezczeszczonych-raport-zdjecia-wideo>, 26.11.2024.
- Karadzhev Maksim, 2022, *Vyavashhtite ili ateistite sa poveche v Bälgariya (kakvo pokaza "Prebroyavane 2021")*, https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2022/12/25/4426400_viarvashtite_ili_ateistite_sa_poveche_v_bulgariia/, 23.11.2024.
- Kobeszko Ł. 2023, *Bulgaria. Zrywając więzi z Rosją* (podcast), https://open.spotify.com/episode/0pBGyRBWpnp45sSSt3eBcN?si=hYURrIqNQ_WspG1tDbGnUw&nd=1&dlsi=a341516c0e514af4, 15.11.2024.
- Kuczyńska-Zonik A. 2022, *Sowieckie pomniki wciąż istnieją w Europie Środkowej. Środa z Instytutem Europy Środkowej*, „Kurier Lubelski” 27 kwietnia 2022, <https://kurierlubelski.pl/sowieckie-pomniki-wciaz-istnieja-w-europie-srodkowej-sroda-z-instytutem-europy-srodkowej/ar/c1-16310287>, 17.10.2024.
- Lyubomir Dalchev, *edin ot avtorite na figurite, opredelya pametnika kato edin ot zhalonite na robstvoto* 2023, „Fakti” 13 grudzień 2023, <https://fakti.bg/bulgaria/839874-lubomir-dalchev-edin-ot-avtorite-na-figurite-opredela-pametnika-kato-edin-ot-jalonite-na-robstvoto>, 15.11.2024.
- Măzh schupi plochata na pametnika na Săvetskata armiya v Sofiya 2023, „BGT1 Noviny” 23 luty 2023), <https://bntnews.bg/news/mazh-schupi-plochata-na-pametnika-na-savetskata-armiya-v-sofiya-1224561news.html>, 10.10.2024.
- Mladenova Maya, 2023, *Pārvi dannii za Sofiya: Vasil Terziev vodi s 10% na Hekimyan, bie i na balotazh*, <https://offnews.bg/politika/parvi-danni-za-sofia-vasil-terziev-vodi-s-10-na-hekimian-bie-i-na-b-809856.html/>, 12.12.2024.
- Natsionalen Statisticheski Institut, *Struktura na naselenieto po veroizpovedanie*, <https://www.nsi.bg/Census/StrReligion.htm>, 23.11.2024.
- OFFNews, 2023, Galăp: 53% ot bälgarite sa religiozni, 42% u nas ne vyarvat v ad i ray, <https://offnews.bg/obshtestvo/galap-53-ot-balgarite-sa-religiozni-42-u-nas-ne-viarvat-v-ad-i-raj-797409.html>, 23.11.2024.
- One year since the dismantling of the Monument to the Soviet Army in Sofia*, „Epicenter” 12 grudnia 2024, <https://epicenter.bg/en/article/Edna-godina-ot-demontazha-na-Pametnika-na-Savetskata-armiya-v-Sofiya/370134/2/0>, 14.12.2024.
- Otnovo zalyaha Pametnika na Săvetskata armiya v Sofiya s boya*, „BNT 1 Nowiny” 09 sierpnia 2023, <https://bntnews.bg/news/otnovo-zalyaha-pametnika-na-savetskata-armiya-v-sofiya-s-boya-snimki-1243793news.html>, 13.12.2024.
- ОТР „Balkanturist” - klon sofija 1998, *Sofiya – obikolka na grada 1968 g.* 1998, https://www.omda.bg/public/biblioteka/obikolka_sofia_1968/obikolka_sofia_balkantourist_1968_4.htm, 11.11.2024.

- Pametnikāt na Sāvetskata armiya - 30 godini obekt na politicheski sporove i porugatelstva* 2023, „Epitsentār.bg” 24 luty 2023, <https://epicenter.bg/Пааметникът на Съветската армия - 30 години обект на политически спорове и поругателства>, 14.11.2024.
- Pametnikāt na sāvetskata armiya dnes e s nadpis "Slava na Ukrayna"* 2014, „Dnievnik” 23 luty 2014, https://www.dnevnik.bg/istorii_na_denia/2014/02/23/2247599_pametnikut_na_suvetskata_armiia_dnes_e_s_nadpis_slava/, 25.11.2024.
- Petrova T. 2023, *5 neudobni vāprosa za demontazha na Pametnika na sāvetskata armiya*, „Seg” 23 grudzień 2023, <https://www.segabg.com/category-observer/5-neudobni-vuprosa-za-demontazha-na-pametnika-na-suvetskata-armiya>, 24.11.2024.
- Prawosławne Seminarium Duchowne w Warszawie, *Patriarchat bułgarski*, <https://psd.edu.pl/wp-content/uploads/2021/05/Patriarchat-Bulgarski.pdf>, 13.12.2024.
- Protestāt na BSP i rusofilski sili za Pametnika na sāvetskata armiya v snimki*, „Булевард България” 9 marca 2023, <https://boulevardbulgaria.bg/articles/bsp-pazi-pametnika-na-savetskata-armiya-s-zhiva-veriga>, 24.11.2024.
- Prebroyavane 2021, *Statisticheski spravochnik "Prebroyavane 2021"*, <https://www.nsi.bg/bg/content/20892/публикация/статистически-справочник-преброяване-2021>, 23.11.2024.
- Rusenova V. 2023, *Zapochna demontazhāt na Pametnika na Sāvetskata armiya, otriyazaha vārha na monumenta*, „BNT 1 Aktualności”, 12.12.2023, <https://bntnews.bg/news/zapochna-demontazhat-na-pametnika-na-savetskata-armiya-otriyazaha-varha-na-monumenta-snimki-1259482news.html>, 5.12.2024.
- S byalo, zeleno, cherveno otsvetiha Pametnika na Sāvetskata armiya* 2013, „24 часа”, 1 luty 2013 г., <https://www.24chasa.bg/bulgaria/article/1750209>, 21.11.2024.
- Sofia Graffiti Fans Mourn Soviet Memorial's New Look*, „Balkan Insight”, 22 czerwiec 2011, <https://balkaninsight.com/2011/06/22/soviet-army-monument-in-sofia-washed-clean-overnight/>, 21.02.2024.
- Sofiya osamna s Pametnik na Anonimnata-armiya* 2012, „Haskovo Net” 11 luty 2012, <https://www.haskovo.net/news/96872/sofiya-osamna-s-pametnik-na-anonimnata-armiya>, 21.11.2024.
- Strabil Angelov kām arestuvanata ot RB: Vie ste bolni hora* 2014, „Novini.bg” 11 październik 2014, <https://novini.bg/bylgariya/politika/235490>, 14.11.2024.
- Todorov S. 2023, *After 30 Years of Debate, Bulgaria Dismantles Red Army Monument*, „Balkan Insight” 12 grudnia 2023, <https://balkaninsight.com/2023/12/12/after-30-years-of-debate-bulgaria-dismantles-red-army-monument/>, 10.12.2024.
- Tsvetkov P. S. b.d., *Kakvo se sluchva na Bālgariya prez septemvri 1944 g.*, <https://www.decommunization.org/Articles/Tzvetkov2.htm>, 21.11.2024.
- Vasilieva E. 2014, *Rusiya: Nakazanie za otsveteniya pametnik na Sāvetskata armiya*, „Serwis informacyjny Dnes.bg” 24 luty 2014, <https://www.dnes.bg/a/2-svyat/216933-rusiya-na-kazanie-za-otsveteniya-pametnik-na-savetskata-armiya>, 24.02.2024.
- Vāzrasten māzh schupi plochata na Pametnika na sāvetskata armiya* 2023, „OffNews” 22 luty 2023, <https://offnews.bg/obshtestvo/vazrasten-mazh-schupi-plochata-na-pametnika-na-savetskata-armia-795944.html?ref=toest.bg>, 10.10.2024.

- Veleva D. 2023, *A točno s ägloshlayf li? Otvovori na väprosite, koito si zadavate za sävetskiya pametnik*, „Radio Wolna Europa” 18 grudnia 2023 r., <https://www.svobodnaevropa.bg/a/pametnik-fleks-savetska-armia/32732064.html>, 24.11.2024
- Vigenin: *Moskva da ne dramatizira za rozoviya pametnik 2013*, „Novini.bg” 22 sierpnia 2013, <https://novini.bg/bylgariya/politika/153256>, 21.02.2024.
- Yordanowa L. 2011, *Osnovni tezi - Tryabva li pametnikät na sävetskata armiya v Sofiya da bäde demontiran?*, „Kapital”, https://www2.capital.bg/interaktiv/debati/11_triabva_li_pametnikut_na_suvetskata_armiia_v_sofia_da/1023419_triabva_li_pametnikut_na_suvetskata_armiia_v_sofia_da/, 26.11.2023.
- Zhikov G. 2023, *Aleksandär Stoyanov: Sävetskite pametnitsi v Bälgariya ne napomnyat za minaloto zlo, a sa obekt na preklonenie*, <https://bnr.bg/vidin/post/101924068/aleksandar-stoanov-chervenata-armiya-osvobodi-balgariya-ot-suverenitet>, 23.11.2024.

Autorka:

dr hab. Katarzyna Kość-Ryżko, prof. IAE PAN
e-mail: k.kosc-ryzko@iaeplan.edu.pl